

(NE)PAMIRŠTAS VILNIAUS GENIUS URBIS: VILNIAUS GETO BIBLIOTEKA

Neringa Latvytė-
-Gustaitienė

Vilniaus universiteto Komunikacijos
fakulteto Muzeologijos katedra
Universiteto 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
neringa.latvyte-gustaitiene@kf.stud.vu.lt

Pastatas Vilniuje, pažymėtas šeštuoju numeriu Strašūno gatvės pradžioje (dabar Žemaitijos g. 4), nuo XX a. pradžios buvo vienas iš kultūros židinių daugiakultūriame mieste. „Meficei Haskala“ bibliotekos, vėliau pervadintos 5-ąja viešąja valstybine Vilniaus miesto biblioteka, o nacių okupacijos metais – Vilniaus geto biblioteka, įkūrimas ir aktyvi veikla buvo svarbus indėlis į Vilniaus ir jo gyventojų istorijos, kultūros ir tapatybės raidą. Ne pastato architektūra, o įvairiopoos veiklos gausa ir unikalumas iki šių dienų išlieka tuo „genius urbis“, kuris suteikia griūvančiam pastatui ne tik regioninės reikšmės paveldo objekto statusą, bet ir poreikį netolimoje ateityje tapti atminties institucija, tiesiančia tiltus naujai kartai. Straipsnyje nagrinėjama šios bibliotekos veikla ir svarba žydų bendruomenei, įtaka atminties formavimui.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *paveldas, atmintis, vieta, biblioteka, Vilniaus getas, Hermanas Krukas, žydų muziejus.*

Vilniaus daugiasluoksniškumas žydiškoje atmintyje daugiausia reflektuojamas per fragmentiškas kultūros ir traumos reprezentacijas. Pasak sociologės Irenos Šutinienės, ilgiausiai visuomenės atmintyje būtent ir išlieka tęstinumą dabartyje turintys arba traumuojantys įvykiai¹. Litvakų kultūros kolektyvinės atminties, nutrauktos Antrojo pasaulinio karo ir cenzūruojamos antrosios sovietinės okupacijos metu, tęstinumas yra suprantamas per simbolines vietas, kartais liudijančias daugiau atminties praradimo baimę, nei skatinančias suvokimą, emocinį ryšį ar vietos dvasios pajautimą. Pastarojo laikotarpio procesai ir suaktyvėjęs dėmesys žydų paveldui formuoja stereotipinį ir standartinį žydiškąjį Vilnių pristatantį kalbėjimo būdą, kuris kaip tik dėl to,

1 ŠUTINIENĖ, Irena. Įvadas. Iš *Socialinė atmintis*: minėjimai ir užmarštys. Vilnius, 2003, p. 8.

kad yra vien tik faktologiškai pagrįstas, gana sunkiai kelia empatiją bei skatina platesnę socialinę ir kultūrinę receptiją.

Šio straipsnio tikslas yra išnagrinėti buvusios Vilniaus geto bibliotekos veiklos vietą žydų bendruomenėje ir šios atminties vietos įtaką bendruomenės atminties formavimui. Tyrimas atliktas taikant šaltinių ir literatūros kritinę analizę. Šaltiniai – tai Vilniaus regioninio valstybės archyvo, Kultūros paveldo centro archyvo, Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos ypatingojo archyvo, Žydų tyrimų instituto archyvo Niujorke (YIVO), Emanuelio Ringelblumo žydų istorijos instituto archyvo Varšuvoje dokumentai, taip pat Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriaus ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų dokumentai, išgyvenusiųjų Holokaustą prisiminimai ir dienoraščiai. Pirmą kartą straipsnyje yra cituojami Vilniaus regioninio valstybės archyvo LTSR Vilniaus miesto Darbo žmonių deputatų tarybos Vykdomojo komiteto fondo 761 dokumentai, susiję su bibliotekos veikla pirmosios sovietinės okupacijos metais, Kultūros paveldo centro archyvo fondo 5, apyrašo 1, bylos 3023 archyviniai pastato-architektūrinio objekto dokumentai, Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos TSR Ministrų tarybos fondo R-754 dokumentai apie Žydų muziejaus Vilniuje veiklą ir uždarymą, taip pat Emanuelio Ringelblumo žydų istorijos instituto archyvo fondo 301/2823 dokumentai, susiję su Vilniaus geto veikla ir žydų kultūrinių vertybių gelbėjimu. Žydų tyrimų instituto Niujorke (YIVO) archyvo Abraomo Suckeverio ir Šmerelio Kačerginskio kolekcijos R. 223.1 dokumentai apie Vilniaus geto bibliotekos, skaityklos, muziejaus, statistikos biuro veiklą 1941–1943 m. dėl sudėtingo dokumentų prieinamumo, taip pat ir dėl kalbos barjero nėra pakankamai žinomi vietiniams tyrinėtojams. Nagrinėjami Lietuvos valstybės centrinio archyvo Vilniaus geto fondo R-1421 dokumentai, pateikiantys informaciją apie kultūrinį gyvenimą gete, apie bibliotekos ir kitų institucijų, įsikūrusių bibliotekos pastate veiklą, Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komiteto fondo 1771, apyrašo 9 ataskaitinio pobūdžio bylos apie pokarinių atminties institucijų darbo pobūdį, sunkumus ir lūkesčius nebuvo išsamiau nagrinėti nei Lietuvos, nei užsienio autorių.

Atminties vieta pristatoma pasitelkiant atvejo tyrimą, bendruomenės naratyvas nagrinėjamas taikant kritinės šaltinių ir literatūros analizės metodą. Atvejo tyrimas padės detalizuoti atminties institucijos veiklas, jų būdus, išryškinti motyvus, kurie leis atskleisti vietos *genius urbis* unikalumą.

Prancūzų istorikas Pierre'as Nora yra pasakęs, kad bendruomenės atminties ir istorijos dialogas yra svarbus veiksnys, užtikrinantis atminties vietos egzistavimą. Atminties vietos atsiranda ir gyvuoja ne dėl spontaniškos atminties. Tai vienaip ar kitaip yra susiję su materialiąja funkcija, sudaiktinimu, tačiau neatsieta nuo nematerialių ženklų (ritualų, bendruomenės praktikų, švenčių, ceremonijų, tradicijų), kurios suteikia atminties vietoms simbolinę aurą². Istorijos ir atminties koreliaciją akcentavo ir istorikas Josefas Hayimas Jerušalmi, išskirdamas *Zachor* (liet. *Atsimink*) tradiciją, kaip išskirtinį žydų atminties elementą³. Trumpai apžvelgus buvusios Vilniaus geto bibliotekos Strašūno g. 6 (dabar Žemaitijos g. 4) Vilniuje istoriją, matyti, kad tai ir buvo ta vieta, kurioje nuolat vyko kultūriniai ir istoriniai pokyčiai. Jų įtakoje formavosi bendruomenės veikla, kuri suteikė šiai vietai išskirtinę reikšmę. Tai buvo savotiškas *genius loci* ar *genius urbis*.

Genius loci konceptas yra nagrinėtas Lietuvos mokslininkų darbuose ir kiek mažiau – užsienio autorių. Doc. dr. Rūta Šermukšnytė mini, kad „metafora *genius loci* nusakoma tai, kas gyva, dinamiška, funkcionuoja kaip tam tikro kolektyvo gyvenamojo pasaulio dalis“⁴. Profesorė Rasa Čepaitienė „vietos dvasią“ įvardija kaip bendruomenės ir vietos kuriamo santykio rezultatą, kuriam įtakos turi architektūrinis bei istorinis paveldas, istoriniai-geografiniai kontekstai, psichologinė būseną, kultūrinis jautrumas⁵. Britų antropologas Paulas Conner-tonas kaip vieną iš atminties vietos tipų išskiria *locus* – ne tik urbanistinį, bet ir mnemoninį objektą, kuriame atmintis yra susitelkusi į kolektyvines veiklas. Jos, kaip ir pati vieta, kuria pasakojimą, skatina bendruomenės dalijimąsi žodine istorija, kuria pridėtinę vertę tuo suteikdamos pačiai *locus* naujas funkcijas⁶.

ICOMOS Kvebeko deklaracija (Quebec declaration 2008) akcentavo, kad materialus paveldas, toks kaip pastatai, kraštovaizdis, urbanistiniai dariniai, ir nematerialūs veiksniai, tokie kaip atsiminimai, pasakojimai, tradicijos, šventės, rašytiniai šaltiniai, spalvos, kvapai ir kt., sudaro visumą. Paveldo pridėtinę vertę „užaugina“ žmonės, toje vietovėje gyvenančios bendruomenės, glaudžiai

2 NORA, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 1989, no. 26, p. 7–24.

3 IERUSHALMI, Khaim Iosef. *Zachor*: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyat'. Moskva 2004. 170 p.

4 ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta. Muziejus ir genius

loci: sąveikos įvairovė. Iš *Vietos dvasios beiškant*. Vilnius, 2014, p. 119.

5 ČEPAITIENĖ, Rasa. Vietos dvasia: prijaukinimas ar medžioklė? Iš *Vietos dvasios beiškant*. Vilnius, 2014, p. 23, 61–63.

6 CONNERTON, Paul. *How Modernity Forgets*. Cambridge, 2009, p. 11–13.

susijusios su vietovės atminties ir jos tęstinumo išsaugojimu. Bendruomenėje vykstantis komunikavimas gali skatinti kolektyvinę ir inicijuoti kultūrinę atmintį. Visi šie veiksniai padeda atsirasti vietos dvasios pojūčiui. O pastarojo pažinimas yra svarbus dėmuo, stiprinantis visuomenę ir suteikiantis galimybę per praktines veiklas išsiugdyti atsakomybę gyventojams už jo išsaugojimą⁷.

Doc. dr. Jurgita Šiaučiuonaitė-Verbickienė straipsnyje „Žydų paveldo receptija šiandienos Lietuvos visuomenėje: Vilniaus atvejis“ vartoja *vietos genijaus* (lot. *genius loci*) terminą, kurio išskirtinumą apibūdina per emocijas, pakylėtas kategorijas, mitologizuotus siužetus, dažniausiai neturinčius materialios išraiškos, kuri leistų įpaveldinti žydų veiklą mieste⁸. Kaip matome, čia pabrėžiama nematerialioji *genius loci* išraiška. Ar tikrai tik taip reiškiasi vietos išskirtinumas? Straipsnio autorė galėtų paprieštarauti prieš tai pasakytai minčiai, teigdama, kad šio straipsnio tikslas ir būtų įrodyti, kad Vilniaus geto biblioteka būtent ir buvo ta geniali miesto vieta (*genius urbis*) *in situ*, tapusi unikalia erdve, keliančia empatiją, kai jai yra suteikiama reikšmė, kai ji yra įveiklinama, įpaveldinama, kai atrandamas emocinis artumas. Šiuo metu istorijos palikimo autentiškumo suvokimas ir įpaveldinimas yra svarbus veiksnys, formuojantis šiuolaikinės komunikacijos aplinką, kas, pasak dr. Romualdo Juzefovičiaus, yra aktualu „ne tik kultūrinei saviraiškai, bet ir valstybingumo tęstinumo ideologijai stiprinti“⁹.

VILNIAUS GETO BIBLIOTEKOS VEIKLA IKI 1941 METŲ

Informacijos apie Vilniaus geto bibliotekos pastatą ir jos veiklą nėra daug. Kultūros paveldo centro archyve yra išlikusi 1986 m. pastato istorinių tyrimų byla, kurioje minima, kad „nuo XIX a. vidurio iki XX a. (1939 m.) tiriamasis namas buvo Vilniaus centrinės žydų sinagogos valda“¹⁰. Yra duomenų, kad 1864 m. pastatas buvo žydų religinės valdybos žinybinis namas, priklausantis Zeldai Arijavai¹¹. 1900 m. namo pirmajame aukšte buvo 11 kambarių, kuriuos nuomojosi žydai, antrame aukšte buvo 13 kambarių, o kieme veikė košerinės mėsos prekystaliai. 1901 m. architektas A. Parčevskis parengė ir sėkmingai įgyvendino pastato kapitalinio pertvarkymo projektą¹². 1910 m. minėtame name buvo atidaryta ir Žydų apšvietos draugijos „Meficei Haskala“ biblioteka¹³. Bibliotekininkas Hermanas Krukas savo dienoraštyje rašo: „Gerais laikais ši biblioteka buvo dalelė Vilniaus. Ji įkurta 1911 m. liepos mėnesį kaip Švietimo skleidimo [tarp žydų] draugijos padalinys, išliko carinės priespaudos metais, išlaikė 1914–1918 metų karo išbandymus <...>. 1939 m., prieš praside-

dant karui, bibliotekoje buvo 45 000 knygų¹⁴, daugiausia literatūrinio žanro, jidiš, lenkų, rusų, hebrajų kalbomis. Biblioteka turėjo apie 2 000 skaitytojų¹⁵.

Pirmosios sovietinės okupacijos metais biblioteka buvo nacionalizuota, bet nors ir jos knygų kolekcija buvo gerokai sumažėjusi, veiklos nenutraukė, tačiau norėdama išlikti, turėjo prisitaikyti prie sovietinės valdžios reikalavimų. 1941 m. vasario 1 d. Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto Liaudies švietimo skyriaus vedėjo J. Karoso įsakymu septynios Vilniaus miesto viešosios bibliotekos buvo pervadintos¹⁶. „Meficei Haskala“ biblioteka buvo pavadinta 5-ąja viešąja valstybine Vilniaus miesto biblioteka¹⁷. 1941 m. vasario 24 d. bibliotekos direktoriaus M. Choroso rašte Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto Liaudies švietimo skyriui apie bibliotekos veiklą buvo minima, kad iki 1941 m. bibliotekoje dirbo trys žmonės, per dieną vidutiniškai išduodantys apie 300 knygų. Skaitytojų skaičius išliko toks pat kaip iki okupacijos – apie 2 000. Bibliotekos skaitytojai mokėjo nuo 0,60 ct iki 1,20 ct mėnesio mokestį, kuris nacionalizavus biblioteką buvo panaikintas. Tai, pasak direktoriaus, paskatino bibliotekos skaitytojų skaičiaus didėjimą, todėl bibliotekos darbuotojai skundėsi padidėjusiu krūviu ir Liaudies švietimo skyriaus vedėjo prašė padidinti bibliotekos darbuotojų skaičių iki penkių¹⁸. Remiantis 1941 m. anketinėmis žiniomis apie Vilniaus miesto gyventojus,

7 *Quebec declaration on the preservation of the spirit of the place* [interaktyvus]. Quebec declaration, 2008. [žiūrėta 2016 m. birželio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.international.icomos.org/quebec2008/quebec_declaration/pdf/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf>.

8 ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, Jurgita. Žydų paveldo recepcija šiandienos Lietuvos visuomenėje: Vilniaus atvejis. Iš *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*. Vilnius, 2015, p. 336.

9 JUZEFOVIČIUS, Romualdas. Istorinė atmintis ir Lietuvos kultūros rinkodara. *Sovijus*, 2015, t. 3, nr. 3, p. 15.

10 *Įvadas*. Kultūros paveldo centro archyvas (toliau – KPCA), f. F5, ap. 1, b. 3023, lap. 4.

11 *Bendros žinios apie 62 kvartalą*. KPCA, f. F5, ap. 1, b. 3023, lap. 8.

12 Ten pat, lap. 8–9.

13 *5-osios viešosios valstybinės bibliotekos direktoriaus raštas Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriui*. 1941 02 24. Vilniaus regioninis valstybės archyvas (toliau – VRVA; iki

2017 m. šis archyvas buvo vadinamas Vilniaus apskrities archyvu), f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 54.

14 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*. Vilnius, 2004, p. 106; Romualdas Samavičius mini bibliotekos fonduose buvus 55 tūkst. knygų, žr. SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. *Kultūros paminklai*, 2000, [kn.] 6, p. 57.

15 SUTTER, C. Sem. The Lost Jewish Libraries of Vilna and the Frankfurt Institut zur Erforschung der Judenfrage. In *Lost Libraries*. New York etc., 2004, p. 224.

16 *Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriaus vedėjo J. Karoso įsakymas Nr. 1*. 1941 02 01. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 35.

17 *Vilniaus viešųjų valstybinių bibliotekų antspaudų ir kertinių stampų įteikimo pakvitavimai*. 1941 03. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 67–68.

18 *5-osios viešosios valstybinės bibliotekos direktoriaus raštas Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriui*. 1941 03 24. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 89.

yra žinoma, kad 5-oji viešoji Vilniaus miesto biblioteka užėmė kelių kambarių 222 kv. metrų patalpas. Dokumente taip pat rašoma, kad Kataryna Rupacka ir jos dukterė Nadzeja gyveno bibliotekos pastate ir ja rūpinosi¹⁹.

Išlikę 1941 m. oficialūs Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto Liaudies švietimo skyriaus dokumentai byloja apie buvusios Švietimo skleidėjų bibliotekos artimą bendradarbiavimą su Strašūno biblioteka²⁰, kuri taip pat buvo nacionalizuota, beje, kaip ir Vilniaus Didžioji sinagoga, ir Vilniaus žydų bendruomenės atstovai buvo sunerimę dėl žydų religinių ir kultūrinių vertybių išsaugojimo, dėjo daug pastangų, kad susigrąžintų minėtus objektus. Žydų kultūrinio, istorinio ir religinio paveldo niekinimas ir nusavinimas, patirtas pirmosios sovietinės okupacijos metu, nacių okupacijos metais virto sistemingu ne tik žydų kultūros, bet ir visos tautos naikinimu.

BIBLIOTEKOS VEIKLA 1941–1944 METAIS

Pagal 1941 m. birželio 26 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių pirmininko nurodymą, vidaus reikalų valdytojas turėjo pasirūpinti, kad Mokslų akademija perimtų konfiskuotų žydų bibliotekų turtą²¹. Tačiau vietinė valdžia delsė, kol liepą Vilniaus bibliotekas nuo „marksistinės žydiškos“ kilmės knygų pradėjo „valyti“ Vermachto III Baltijos propagandos būrio pareigūnai²². Lietuvos generalinis komisaras Teodoras Adrianas von Rentelnas 1941 m. rugsėjo 24 d. rašte Karaliaučiaus bibliotekai pranešė, kad Vilniaus ir Kauno bibliotekose buvusi ideologiškai kenksminga literatūra yra konfiskuota²³. „Meficei Haskala“ bibliotekos bibliotekininkas Hermanas Krukas savo dienoraštyje išreiškė nuoskaudą dėl okupacijos pradžioje iš bibliotekos kolekcijos dingusių 9 000 knygų²⁴, kurios, kaip spėjama, galėjo būti konfiskuotos III Baltijos propagandos būrio pareigūnų. Beje, reikia paminėti, kad nuo nacių ir vietinių kolaborantų siautėjimų bibliotekos fondai nukentėjo ir pirmąją 1941 m. rugsėjo savaitę, kai „Meficei Haskala“ bibliotekoje buvo nušautas bibliotekininkas, išneštas knygų katalogas ir 1 500 knygų²⁵.

Rugsėjo 6 d. Ostlando Reicho komisaro Heinricho Loshe įsakymu 40 tūkst. Vilniaus žydų buvo suvaryta į du senamiestyje įsteigtus getus – Didįjį ir Mažąjį, kuriuos skyrė Vokiečių gatvė. Jau kitą dieną, Žydų tarybos nurodymu, patyrusiam bibliotekininkui iš Varšuvos Hermanui Krukui buvo pavesta įsikurti viename iš bibliotekos „Meficei Haskala“ kambarių ir pasirūpinti pačia biblioteka²⁶, kuri buvo pavaldi Žydų tarybos Kultūros skyriui.

Rugsėjo 18 dieną savo dienoraštyje H. Krukas džiaugėsi, kad į biblioteką renkasi „<...> intelektualai, visi tie, kurie kaip nors susiję su kultūra, literatūra“²⁷,

ir ji yra tapusi kultūros židiniu. Jis minėjo, kad „nemažai žmonių į biblioteką ateina prašyti darbo. Ir ne tiek dėl paties darbo reikalingumo, o dėl to, kad nesėdėtų namie, kur, deja, nėra tikrieji namai.“²⁸ Nuo rugsėjo iki gruodžio į skaityklą užsiregistravusių skaičius didėjo, o tai rodo bibliotekos poreikį²⁹. Gruodžio 25 d. H. Krukas rašė: „Pas mane ateina žmonės ir sako: „Baigiu išprotėti, nes nėra kur pasislėpti. Duok man darbo. Atsisakau bet kokio užmokesčio, noriu tik padėti tau.“³⁰ Visa tai parodo, kad biblioteka žydų bendruomenės nariams buvo ne ką mažiau svarbi ir socialiniu aspektu. H. Krukas džiaugėsi, kad „čia geto bibliotekininkai buriasi draugėn“³¹, kad ilgametis Strašūno bibliotekos bibliotekininkas Chackelis Lunskis „nepaliktas vienas, čia jis tarp knygų ir

19 *Anketinės žinios apie butus ir juose gyvenančius piliečius*. 1941. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 1173, lap. 88.

20 *5-osios viešosios valstybinės bibliotekos direktoriaus duomenys Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriui*. 1941 02 24. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 54–55; Strašūno biblioteka, įkurta 1892 m., buvo viena didžiausių judaikų bibliotekų, kur buvo saugomos retos ir šiuolaikinės knygos iš XIX a. žydų mokslininko Matitjahu Strašūno (1819–1885) kolekcijos.

21 *Vilniaus miesto ir srities piliečių pirmininko raštas Vidaus reikalų valdytojui*. 1941 06 26. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 163-890/1, lap. 11.

22 *III Baltijos propagandos būrio vado raštas Vilniaus miesto apygardos komisarui*. 1941 10 10. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-614, ap. 1, b. 38, lap. 14.

23 *Lietuvos generalinio komisaro T. A. von Rentelno raštas Karaliaučiaus universiteto bibliotekai*. 1941 09 24. LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 35, lap. 18.

24 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 116.

25 SUTTER, C. Sem. *The Lost Jewish Libraries of Vilna*, p. 224.

26 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 105; Hermanas Krukas gimė 1897 m. gegužės 19 d. Plocke, Lenkijoje. Anksti netekęs tėvo, turėjo išlaikyti šeimą, todėl dirbo ir fotogra-

fu, ir meistrų konservų fabrike. Aktyviai dalyvavo sionistų veikloje, žavėjosi moderniąja jidiš literatūra, išitraukė į Bundo veiklą Varšuvoje. Kaip Bundo jaunimo organizacijos „Cukunft“ Kultūros departamento sekretorius organizavo kilnojamasias bibliotekas. 1930 m. dirbo Groserio bibliotekos Varšuvoje direktoriumi ir vadovavo Bibliotekų centrai, jungusiam apie 400 Lenkijos miestų bibliotekų, redagavo mėnesinį bibliotekininkystės žurnalą, rašė bibliotekininkystės klausimais. Prasidėjęs karui Lenkijoje, atvyko į Vilnių, tikėdamasis gauti vizą ir išvykti į Jungtines Amerikos valstijas. Deja, visa nepasinaudojo. Nuo 1941 m. rugsėjo 7 d. iki 1943 m. rugsėjo 23 d. vadovavo Vilniaus geto bibliotekai. Įkūrė statistikos biurą, muziejų, archyvą, aktyviai dalyvavo geto kultūrinėje veikloje, rašė dienoraštį jidiš kalba. Likvidavus Vilniaus getą, buvo išsiųstas į nacių priverstinio darbo stovyklą Lagedyje, Estijoje, kur 1944 m. rugsėjo 18 d. žuvo.

27 Ten pat, p. 115.

28 Ten pat.

29 H. Krukas pirmųjų trijų mėnesių bibliotekos veiklos ataskaitoje pateikia tokius statistinius duomenis: rugsėjį – 1 485, spalį – 1 739, lapkritį – 2 260, gruodį – 2 560 skaitytojų apsilankė bibliotekoje (žr. KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 170).

30 Ten pat, p. 140.

31 Ten pat, p. 115.

skaitytojų...⁴², kad „čia dirba rašytojai, žurnalistai, gydytojai, kitų specialybių atstovai. Žmonės neša knygas, nes nėra kur jų dėti. Tegul jos būna čia, galų gale nors nebus sudegintos, o kai kurios gal ir išgelbėtos...“⁴³

Geto kaliniai pasitikėjo bibliotekos direktoriumi³⁴. Pasitaikydavo, kai atėjęs su rankraščiu asmuo klausdavo H. Kruko, kur jį paslėpti, kad, likęs gyvas, galėtų jį vėl atgauti. Bibliotekos vadovas niekada neatsisakydavo padėti paslėpti ir taip išsaugoti vertybes. Pats vaikščiodavo po getą, rinkdavo išmėtytas knygas, prašydavo geto gyventojų atnešti į biblioteką nereikalingų knygų. Būtent taip bibliotekoje lentyną rado religinės žydų maldaknyšės, kurias geto kaliniai skolidavosi iš bibliotekos per didžiąsias šventes³⁵.

H. Krukas rūpinosi ir žydų kultūrinio paveldo išsaugojimu. Sudėtingomis geto sąlygomis jis organizuodavo vadinamąsias ekspedicijas į uždarytas žydų bibliotekas, sinagogas, iš kur paslapčiomis knygos ir kitos muziejinės vertybės buvo pernešamos į getą. Ekspedicijų rezultatus jis kruopščiai fiksavo, dažnai jas aprašydavo savo dienoraštyje, o rastas vertybes slėpė ir saugojo geto bibliotekoje³⁶.

1941 m. lapkričio 27 d. Žydų tarybos Kultūros skyriaus vedėjas Anatolis Friedas išleido kultūrinių vertybių išsaugojimo gete įsakymą, kuriuo vadovaujantis geto kaliniai turėjo informuoti bibliotekos sekretoriatą apie turimas meno ir ritualinių apeigų vertybes ir buvo prašomi jas atnešti į geto bibliotekos pastatą, kad geto bendruomenė galėtų su jomis susipažinti³⁷. Atneštos vertybės sudarė pagrindą Vilniaus geto muziejui atsirasti³⁸ ir muziejinei veiklai plėtoti. Prie to aktyviai prisidėjo Žydų tarybos Kultūros skyrius, skatinęs kompetentingus geto mokslinės ir kultūrinės veiklos profesionalus aktyviai dalyvauti tiek steigiant muziejų, tiek jo veikloje³⁹, raginęs visus neabejingus Vilniaus geto kalinius prisidėti prie kultūros plėtos gete⁴⁰. Be bibliotekos darbuotojų, viena pirmųjų su muziejinėmis vertybėmis susipažino Vilniaus universiteto bibliotekininkė Ona Šimaitė⁴¹, lankydamosi gete 1941 m. prieš pat Kalėdas. Ji H. Krukui išreiškė padėką ir žavėjosi „jo pastangomis bei drąsa tokiomis baisiomis ir sunkiomis sąlygomis gelbėti tai, nuo ko visi nususuka...“⁴². Kad sąlygos bibliotekoje buvo sunkios, bylojo 1942 m. sausio 10 d. H. Kruko parengta geto bibliotekos veiklos ataskaita⁴³, kurioje jos direktorius skundėsi Vilniaus geto tarybai, kad bibliotekoje nėra apšvietimo, todėl skaityti skaitykloje galima tik iki 16 valandos. Tačiau, nepaisant fizinių sunkumų, H. Krukas džiaugėsi sėkmingu ir efektyviu statistikos biuro darbo ir didėjančiu skaitykloje išduotų knygų skaičiumi. Lyginant su spalio mėnesiu jis padidėjo nuo 325 iki 439 išduotų knygų per dieną. Per lapkričio mėnesį buvo išduota 9 237 knygos, daugiausiai lenkų kalba. Per mėnesį kasdien vidutiniškai į skaityklą užsirašydavo 26 skaitytojai, išsibraukdavo – 1,5. Vadinasi, kasdien vidutiniškai padaugėdavo po 24,5 skaitytojų. Ataskaitoje buvo

paminėta, kad bibliotekos fondus papildė ir vertingos išgelbėtos knygos, pavyzdžiui, 49 senos knygos ir rankraščiai iš Strašūno bibliotekos⁴⁴.

1941 m. spalį, likvidavus Mažąjį getą, „Meficei Haskala“ liko vienintelė biblioteka gete. Nors Žydų taryba ir skatino bibliotekos veiklą, tačiau ir ją

32 Ten pat, p. 116.

33 Ten pat, p. 140.

34 Buvusi Vilniaus geto kalinė ir geto pagrindžio organizacijos kovotoja Rachilė Margolis, 44 metų amžiaus Vilniaus geto bibliotekos vadovą H. Kruką prisimena kaip nuobodų, pedantišką ir neišvaizdų, nedidelio ūgio, tipiško žydiško veido, ilga nosimi ir gyvomis juodomis akimis, visuomet tvarkingai ir netgi elegantiškai apsirengusį, išblizgintais batais, akinamai švariais marškiniais, visuomet su pyške rankoje. Mandagiai dalindavusį patarimus darbuotojams, atidžiai patikrindavusį visas jems pavestas užduotis. Tik tuomet, kai darbai būdavo atlikti, jis užsidarydavęs savo kabinete ir sekretorei Rochelei Mendelsund diktudavęs savo pastebėjimus, kurie suguldavo į jidiš kalba mašinėle spausdinamą „Vilniaus geto dienoraštį“ (MARGOLIS, Rachilė. *Letopis' Vil'nyusskogo getto: German Kruk. Iš Mokslinės konferencijos „Lietuvos žydų švietimas ir kultūra iki Katastrofos“ medžiaga*. Vilnius: Valstybinė akcinė bendrovė LITUANUS, 1991, p. 237–238).

35 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 121.

36 Ten pat, p. 165.

37 *Vilniaus geto Žydų tarybos nutarimas dėl kultūrinių vertybių saugojimo*. 1941 11 27. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 15, lap. 1 ap.; ARAD, Yitzhak. *Ghetto in Flames*. New York, 1982, p. 320.

38 BEINFELD, Solomon. *The Cultural Life of the Vilna Ghetto*. Museum of Tolerance. Online Multimedia Reading Centre [interaktyvus]. 1997 [žiūrėta 2017 m. sausio 21 d.]. Prieiga per internetą: <<http://morlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVLuG&b=394971#0>>; SUTSKEVER, A. *Osvobozhdenie podzemnykh muzeev*. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus (toliau – VŽM), P5, lap. 5.

39 *Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime*. 1942 09 08. Žydų tyrimų institutas Niujorke

(toliau – YIVO), R. 223.1, f. 449; *Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projektuose*. 1942 09 25. YIVO, R. 223.1, f. 453; *Geto administracijos patvirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas*. 1943 01 13. YIVO, R. 223.1, f. 454.

40 KERENIJ, Emil. *Jewish Responses to Persecution – 1942–1943*. Vol. 4. United States Holocaust Memorial Museum, 2015, p. 114; *Geto kultūros skyriaus mėnesinės veiklos ataskaita. 1942 m.* LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 266, lap. 11; TRUNK, Isaiah. *Judenrat – The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*. Lincoln, 1972, p. 227.

41 Gavusi okupacinės valdžios leidimą lankytis gete su pretekstu surinkti iš žydų studentų knygas Vilniaus universiteto bibliotekai, o vėliau ateidavusi ir slapta Ona Šimaitė padėjo išnešti iš geto ir paslėpti vertingą archyvinę medžiagą, knygas. Ji taip pat gete aplankydamo savo pažįstamus žydus, vėliau Alfredo Rozenbergo vadovaujamo štabo, kuriam buvo pavesta organizuoti žydų kultūros vertybių registravimą, konfiskavimą ir transportavimą į Vokietiją, iš Vilniaus geto kalinių suformuotai apie 20 narių vadinamajai „popierinei brigadai“ (jidiš k. *di papir-brigade*), turėjusiai atrinkti vertingas knygas ir rankraščius iš JIVO instituto, Strašūno bibliotekos ir kitų atminties institucijų, padėjo slėpti kultūrinės vertybes už geto ribų. Emanuelio Ringelblumo žydų istorijos institute Varšuvoje yra saugomas jos sudarytas iš geto išneštų vertybių ir jų slėptuvių sąrašas. *Gospodinu Isaaku Pukermanu, predvoditelyu postantsev Varshavskogo Getto. Deklaratsiya o dokumentakh Vilenskogo Getto*. Emanuelio Ringelblumo žydų istorijos instituto archyvas (toliau – ŽIH), f. 301/2823, lap. 1–3.

42 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 138.

kontroliavo⁴⁵. 1942 m. sausio 31 d. H. Krukas dienoraštyje minėjo, kad buvo pasiūlymų įrengti nedidelę biblioteką „Kailio“ priverčiamojo darbo stovykloje, bet ar buvo šis sumanymas įgyvendintas, duomenų nėra. „Meficei Haskala“ biblioteka pamažu imta kalinių vadinti Geto biblioteka, o dėl aktyvios veiklos vadinamuoju Vilniaus geto stabilizacijos laikotarpiu 1942–1943 m. neretai buvo pavadinama Kultūros centru.

Izraelio istorikas, buvęs Švenčionių geto kalinys ir pagrindžio organizacijos narys Icchokas Aradas mini, kad geto laikotarpiu bibliotekos fonduose buvo apie 45 tūkst. knygų. Biblioteką lankė 2 500 nuolatinių skaitytojų, o 1942 m. vasarą jų skaičius siekė apie 5 000 per mėnesį⁴⁶. Prisimindama skaitytojų įpročius, H. Kruko asistentė Dina Abramovič rašė, kad didelį nusivylimą buvusioms visuomenėje žinomoms moterims kėlė jų taip mėgstamų romanų, išverstų į rusų kalbą, antraštinių puslapių trūkumas. Tačiau dingę puslapiai iš vaikų skaitytojų populiariausio Jules Verne knygų neatbaidė mažųjų noro skaityti. Minėto autoriaus knygos buvo ypač paklausios⁴⁷. Pagal skaitomų knygų populiarumą pirmavo knygos lenkų kalba (70,39 proc.). Knygos jidiš kalba sudarė 19,43 proc., rusų kalba – 7,45 proc., hebrajų kalba – 1,27 proc., kitomis kalbomis – 1,46 proc. visų išduodamų į namus knygų skaičiaus⁴⁸. 1941 m. lapkričio–1942 m. rugsėjo mėnesiais skaitykloje apsilankė 13 497 skaitytojai⁴⁹. Nuo 1941 m. spalio 1 d. iki 1942 m. liepos 1 d. bibliotekoje buvo išduota 60 978 knygų: lenkų (44 406 vnt.), jidiš (11 783 vnt.), rusų (2 982 vnt.), hebrajų (778 vnt.), lietuvių (388 vnt.), anglų (269 vnt.), prancūzų (164 vnt.), vokiečių (108 vnt.) kalbomis⁵⁰. Skaitytojų patogumui nuo 1942 m. gruodžio 6 dienos jie buvo aptarnaujami nuo 11 iki 17.30 val.⁵¹ Prie aktyvios bibliotekos veiklos labai prisidėjo H. Krukas, kuris neapsiribojo bibliotekos vadovo pareigomis. Bibliotekos pastate jis įkūrė statistikos tarnybą ir jai vadovavo, taip pat vadovavo geto archyvui ir muziejui, adresų biurui, knygų parduotuvei⁵² ir laikraščių kioskui, kuriame buvo pardavinėjami ne tik lietuviški ir lenkiški dienraščiai, bet ir vokiški laikraščiai, pavyzdžiui, „Berliner Illustrierte Zeitung“⁵³. 1941 m. spalį čia dirbo 30 darbuotojų⁵⁴. H. Krukas įkūrė Rašytojų ir menininkų draugiją ir jai vadovavo. Taip pat, kaip jau buvo minėta, rašė geto dienoraštį, šią dieną žinomą „Paskutinių Lietuvos Jeruzalės dienų“ pavadinimu⁵⁵.

Nuo 1942 m. vasario 18 iki birželio 18 d. H. Kruko vadovaujama iš žydų inteligentų suformuota Vilniaus geto kalinių grupė⁵⁶ (jidiš k. *di papir-brigade*) A. Rozenbergo operatyviniam štabui turėjo atrinkti pačias vertingiausias JIVO instituto knygas išgabenti į Vokietiją. Daugiau kaip 20 tūkst. atrinktų knygų buvo išsiųsta į Frankfurtą prie Maino buvusią Žydų klausimo tyrimo biblioteką (vok. *Institut zur Erforschung der Judenfrage*), likusios knygos, kurios sudarė

70 proc. visos atrinktos medžiagos, buvo parduotos (mokant 19 Reicho markių už toną) į popieriaus fabriką perdirbti⁵⁷, dalį geto kaliniai sugebėjo įnešti ir paslėpti gete⁵⁸, taip tikėdamiesi jas išsaugoti. *Di papir-brigade* nariai Zelikas Kalmanovičius, Hermanas Krukas, Abraomas Suckeveris, dr. Danielis Feinšteinas, dr. Jakovas Gordonas, Naomi Markeles, Uma Olkenicki, Ružka Korčak, Šmerelis Kačerginskis ir Rocha Pupko-Krinski, iš JIVO instituto slapčiomis nešę į getą knygas ir dokumentus, paslėptus tarp drabužių, geto kaliniams kėlė nuostabą. Paprastai į getą buvo stengiamasi įnešti maisto, kurio stygius nuolat persekiojo kalinius. Z. Kalmanovičius visiems kritikams gete į klausimą, kodėl jie tai daro, atsakydavo: „Knygos ant medžių neauga“⁵⁹. Deja, didžioji dalis dokumentų,

43 *Ataskaita už 1941 metų lapkričio mėnesį*. YIVO, R. 223.1, f. 367, lap. 1–2.

44 Ten pat.

45 Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos skyriuje yra išlikusių Vilniaus geto bibliotekos knygų, turinčių antspaudą lietuvių ir vokiečių kalbomis: „Patikrinta. Vilniaus geto policijos Knygų tikrinimo komitetas“.

46 ARAD, Yitzhak. *Ghetto in Flames*, p. 320.

47 SUTTER, C. Sem. *The Lost Jewish Libraries of Vilna*, p. 225.

48 *Vilniaus geto bibliotekoje išduotų knygų diagrama-suvestinė pagal kalbas*. 1941–1942. YIVO, R. 223.1, f. 370, lap. 31.

49 *Vilniaus geto bibliotekos skaitytojų statistika*. 1941 11–1942 09. YIVO, R. 223.1, f. 370, lap. 32.

50 *Vilniaus geto bibliotekoje išduotų knygų suvestinė pagal kalbas*. 1941 10 01–1942 07 01. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 280, lap. 1.

51 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 434.

52 H. Krukas dienoraštyje džiaugėsi: „Nuo 1942 m. birželio iki 1943 m. kovo 1 d. knygynas pardavė 3 396 knygas: 2 349 jidiš kalba, 471 hebrajų kalba, 449 religines knygas“ (KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 486).

53 BEINFELD, Solomon. *The Cultural Life of the Vilna Ghetto...*

54 *Vilniaus geto bibliotekoje, skaitykloje, knygų parduotuvėje, adresu ir statistikos biuruose dirbančių*

tarnautojų sąrašas, pareigos. 1941 10 16.

LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 258, lap. 2;

Vilniaus geto Žydų reikalų tarybos bendrojo skyriaus prašymas policijos komendantui išleisti įsakymą uždraudžiant prekiauti gete laikraščiais aukštesnėmis nei mieste kainomis. 1941 11 12.

LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 53, p. 119.

55 Dienoraštis pirmą kartą buvo išspausdintas 1961 m. jidiš kalba Niujorke. Lietuviškas dienoraščio vertimas su komentarais pasirodė 2004 m.

ir yra vienas iš vertingiausių spausdintų šaltinių apie Vilniaus geto bibliotekos veiklą. Vilniaus geto kaliniai Grigorijus Šuras (1997), Araomas Suckeveris (1993), Ichokas Aradas (1982), Rachilė Margolis (1994, 2006) savo prisiminimuose taip yra rašę apie Vilniaus geto bibliotekos veiklą.

56 Tarp jų buvo pirmasis JIVO instituto direktorius Zelikas Kalmanovičius, Vilniaus geto bibliotekos pastate įsteigęs mokslinį institutą, „Jung Vilne“ nariai poetai Abraomas Suckeveris ir Šmuelis Kačerginskis.

57 BUBNYS, Arūnas. A. Rozenbergo operatyvinio štabo veikla Lietuvoje: žydų kultūros vertybių grobimas ir naikinimas (1941–1944). *Lituanistica*, 2004, t. 59, nr. 3 (90), p. 36.

58 A. Rozenbergo nurodymu *Vilniaus geto policijos vado išduotas pažymėjimas dėl Žydų mokslinio instituto knygų atgabenimo į getą*. 1942 08 24. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 44, lap. 1.

59 FISHMAN, E. David. *Embers Plucked from the Fire*. New York, 1996, p. 8.

knygų, rankraščių ir kitų kultūrinių objektų, paslėptų slėptuvėse gete ir už jo ribų, neišliko⁶⁰. Neišgyveno ir dauguma *di papier-brigade* narių.

Gete nuolat vykstant kalinių atrankai naikinti, H. Krukas stebėjosi, koks „unikalus geto istorijos puslapis yra skaityklos žydai. Net lapkritį, per didžiąsias akcijas, kai gyventojų skaičius nuolat krito maždaug 3 ar 40 procentų, iš bibliotekos paimtų knygų skaičius padidėjo beveik trečdaliu.“⁶¹ 1942 m. pavasarį atnaujinta bibliotekos skaitykla sulaukė didelio skaitytojų susidomėjimo. H. Krukas savo dienoraštyje skaityklą pavadino „gražiausiu kultūriniu geto kampeliu“⁶². Biblioteką sudarė du atskiri sektoriai: vaikų ir suaugusiųjų. Tai, anot bibliotekos direktoriaus, buvo „padaryta siekiant pašalinti didžiulę įtampą prie knygų išdavimo stalo“⁶³. Nors ir esant bibliotekoje vaikų sektoriui, vaikai iki dešimties metų amžiaus į skaityklą buvo neįleidžiami, o vyresni nei dešimties galėjo „eiti į skaityklą be knygų, tik su sąsiuviniais ir pieštuku“⁶⁴. Pagal skaitytojų registracijos žurnalą, 1943 m. bibliotekos skaitytojų skaičius siekė apie 3 000⁶⁵. Buvo pastebėta, kad pirmaisiais geto metais, kai žudynės buvo ypač dažnos, žmonės mėgdavo skaityti detektyvus ar kitas lengvo turinio knygas, aprimus žudynėms buvo skaitoma rimta literatūra. Skaitytojų skaičiaus augimas reiškė didesnę knygų poreikį, todėl jau H. Krukas ragino geto kalinius, turinčius knygų ir galinčius jas parduoti – siūlyti įsigyti pačiai geto bibliotekai. Už perskaitytas ir laiku negrąžintas knygas netgi grėsė baudžiamoji atsakomybė – vienos dienos suėmimas⁶⁶. Bibliotekos populiarumą tarp geto kalinių liudijo ir 1942 m. gruodžio 13 d. geto teatre vykęs 100 000-osios skaitytojų išduotos knygos paminėjimo renginys, apie kurį bibliotekos vadovas savo dienoraštyje rašė: „Minėjimas buvo suorganizuotas labai iškilmingai ir jidiš bei kultūriniais sluoksniams apskritai padarė didelį įspūdį. Be šventinių renginių, knygynas gete įrengė standą, jame demonstravo knygas, kurias galima gauti gete. Meniška įrengtas standas parodė, kad, nepaisant viso skausmo ir kančių ir nepaisant sunkios ir baisios Vilniaus geto padėties, čia plaka kultūros širdis. Svarbu tai, kad gete galima gauti geriausias knygas. Išoriškai ceremonija taip pat buvo labai skoningai paruošta. Sceną puošė didelės gražios diagramos, vaizduojančios skaitytojus ir skaitymą gete. Ceremoniją Kultūros skyriaus vardu pradėjo [Griša] Jašunskis. H. Krukas, bibliotekos direktorius, perskaitė pranešimą „100 000 gete“ ir apžvelgė geto skaitytojus.“⁶⁷ Tai, kad renginio metu įvairios geto draugijos sveikino bibliotekos darbuotojus, rodo, kad būtent minėta institucija telkė įvairių pomėgių bei politinių požiūrių žmones. H. Krukas renginyje „prisiminė ir pagerbė visus žuvusius bibliotekininkus ir skaitytojus bei galiausiai įteikė dovanų dvi knygas – seniausiam ir pirmajam

geto skaitytojams.⁶⁸ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fonduose iki šių dienų yra išlikusi ir saugoma minėto renginio afiša⁶⁹.

Kalbant apie kitas bibliotekoje vykusias veiklas, reikėtų paminėti čia įkurta Vilniaus geto mokslinį institutą, kurio tikslas buvo rinkti ir fiksuoti su getu susijusią medžiagą ir įgyvendinti mokslines žinias praktiškai – savo dienoraštyje „A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna“⁷⁰ (1953) rašo jo įkūrėjas Zelikas Kalmanovičius, buvęs pirmasis JIVO žydų tyrimo instituto, įkurto 1925 m. Vilniuje, direktorius. Geto institutas turėjo 5 skyrius (matematikos ir fizikos, chemijos, gamtos mokslų, filosofijos ir socialinių mokslų, lingvistikos). Keliuose bibliotekos kabinetuose žydai mokslininkai bent iš dalies turėjo minimalias sąlygas tęsti ir viešai pristatyti savo tiriamuosius darbus gete. Literatūrą ir menininkų sąjungos, Istorijos draugijos ir kitų kultūrinių organizacijų renginiai dažnai vykdavo bibliotekos salėje. Apie renginių gausą liudija iki šių dienų Lietuvos centriniam valstybės archyve ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fonduose išlikusios į renginius kviečiančios afišos, renginių dalyvių rašyti prisiminimai.

Pastate veikė pirtis, kuriai vadovo Vilniaus geto pasipriešinimo organizacijos lyderis Icikas Vitenbergas. Po pirtimi esančiame rūsyje pasipriešinimo organizacijos nariai mokėsi naudotis ginklais. Bibliotekos pastate buvusioje knygriškykloje buvo slepiami pogrindžio kovotojų į getą įnešti ginklai. Skaitykloje buvo slapčia svarstomas tolesnių veiksmų planas – sukilti gete ar trauktis pas partizanus. Bibliotekos rūsyje taip pat buvo įrengtos slėptuvės, kuriose buvo slepiama JIVO ir Strašūno bibliotekos bei archyvo knygos bei rankraščiai, meno vertybės. Kieme pačių geto kalinių pastangomis buvo įrengta geto sporto aikštelė, kurioje vykdavo įvairios varžybos ir turnyrai. Vienas iš žymiausių buvo 1943 m. gegužės 18 d. bokso turnyras. Vilniaus geto kalinys Normanas Šneidmanas, prieš karą buvęs Lietuvos bokso jaunių komandos narys, minėtame turnyre laimėjo medalį. Priešais bibliotekos kiemą stovėjo geto kalėjimo pastatas.

60 SUTSKEVER, A. *Osvobozhdenie podzemnykh muzeev*. VŽM P5, lap. 5.

61 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 286.

62 Ten pat, p. 290.

63 Ten pat, p. 454.

64 Ten pat.

65 *Geto bibliotekos skaitytojų abonentų abėcėlinė knyga*. 1943. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 325, lap. 1–99.

66 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės*

dienos, p. 515.

67 Ten pat, p. 433–434.

68 Ten pat.

69 VŽM. 1219; 100 000 knygų gete. Šventinis renginys Vilniaus geto teatro salėje, skirtas 100 000-osios skaitytojams išduotos knygos paminėjimui. 1942 12 13.

70 KALMANOVITCH, Zelig. *A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna*, *YIVO Annual of Jewish Social Studies*, 1953, [no.] 8, p. 9–81.

1943 m. pavasarį situacija gete ima keistis. Baigiasi vadinamasis stabilizacijos laikotarpis, leidęs plėtotis kultūrinei veiklai gete, suaktyvėja masinio žydų naikinimo akcijos Paneriuose. Balandžio 6 d. įrašė dienoraštyje H. Krukas kalbėdamas apie geto bibliotekos veiklą mini, kad anksčiau „po kiekvienos akcijos biblioteka būdavo pilna skaitytojų, kurie stengėsi rasti nusiramimą skaitydami knygas. Dabar bibliotekoje tylu. Pasikeisti knygų ateina vos vienas kitas žmogus. Intensyvi veikla vyksta tik tarp vaikų. Dabar getas reaguoja visiškai kitaip negu anksčiau.“⁷¹

Rugsėjo 22 d., paskutinę Vilniaus geto egzistavimo dieną, bibliotekoje buvo išduotos 47 knygos⁷². Kitą dieną Vilniaus getas buvo likviduotas. Iš 10 tūkst. geto kalinių didžioji dauguma buvo išvežta į nacių priverstinio darbo ir koncentracijos stovyklas, netinkantys darbui buvo sušaudyti Paneriuose.

1944 m. liepą vykstant mūšiams dėl Vilniaus, geto bibliotekos kieme liepsnojo knygų, rastų vienoje po bibliotekos pastatu esančių slėptuvių, laužai⁷³. Kitoje slėptuvėje išliko 2 tūkst. knygų iš M. Strašūno bibliotekos⁷⁴. Didžioji jų dalis dabar yra saugoma Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos skyriuje.

VILNIAUS GETO BIBLIOTEKA PO ANTROJO PASAULINIO KARO

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje buvo apie 10 tūkst. žydų⁷⁵, iš kurių apie 1 200 įsikūrė Vilniuje 1944 metais⁷⁶. Galima sakyti, kad Holokaustą išgyveno vos 4–5 proc. žydų, kurie grįžę į Lietuvą bandė kurti bendruomenes religiniu pagrindu, tačiau jos jau nebepanašėjo į prieškarines žydų bendruomenes. Dvasinis ir kultūrinis bendruomenės elitas buvo sunaikintas, nebuvo ryškių lyderių, o keletas išgyvenusių intelektualų, nesulaukę valdžios palaikymo, turėjo menką galimybę kultūrinei veiklai plėtoti ir tai tik vos keliuose miestuose, tarp kurių veikla išskyrė Vilnius ir Kaunas. Vilniaus žydai tikėjo, kad bus atkurtas visavertis kultūrinis gyvenimas, kad Vilnius, pasak buvusio 16-osios Lietuviškosios divizijos kario dr. Solomono Atamuko, vėl taps ir nedideliu žydų kultūros centru⁷⁷.

Žmonės, kurie net ir būdami gete bandė išsaugoti žydų kultūros likučius, vos sugrįžę į sugriautą Vilnių ėmė ieškoti paslėptų, išlikusių žydų kultūros vertybių. Vilniuje to labai aktyviai ėmėsi rašytojai Šmerelis Kačerginskis, Abraomas Suckeveris, Chaimas Grade, Aba Kovneris, ilgametis JIVO instituto Vilniuje archyvaras Leizeris Ranas – jie iš karto ėmė kalbėti ir apie muziejaus įkūrimą buvusioje Vilniaus geto bibliotekoje.

Kaip prisiminė buvusi Vilniaus geto kalinė ir aktyvi geto pagrindžio kovotoja Rachilė Margolis, 1944 m. liepą pastatas stovėjo nusiaubtas, be langų, durų, nuo bombardavimo apgriautomis sienomis. Tačiau rašytojas Šmerelis Kačerginskis manė, kad „tokio pastato nedera perduoti kokiai nors įstaigai: istorinis kampelis pats savaime nuolat primena žydams apie tai, kas čia vyko.“⁷⁸ Pats susijęs su aktyvia bibliotekoje vykdoma veikla, Š. Kačerginskis akcentavo patį pastatą esant unikalų tik todėl, kad tai istorinis kampelis dėl čia vykusios aktyvios veiklos, dėl svarbios reikšmės bendruomenei, dėl emocinio ryšio ir artumo. Karo metais geto kalinių vadinta Kultūros centru, pokariu išgyvenusiųjų Holokaustą – „mūsų Luvru“⁷⁹, ši vieta užėmė ypatingą vietą kolektyvinėje Vilniaus žydų atmintyje. Tai ir buvo tas savotiškas *genius loci ar genius urbis* – gyva, tiek materialiai, tiek mentališkai įprasminta bendruomenės dalis, kelianti emocijas, teikianti saugumo jausmą ir skatinanti dialogą⁸⁰.

Istorijos ir atminties (arba pasakojimo ir ritualo) koreliaciją yra pabrėžęs ir istorikas Josefas Hayimas Jerušalmi, išskirdamas *Zachor* (liet. *Atsimink*) tradiciją kaip išskirtinį žydų atminties elementą⁸¹. Žydų muziejaus Vilniuje, 1944 m. lapkritį įkurto⁸² geto bibliotekos patalpose, idėja ir buvo vienas iš svarbiausių bandymų išsaugoti litvakų kultūros atmintį *in situ*. Muziejus, Š. Kačerginskio supratimu, turėjo tiesiogines sąsajas su atmintimi. Deja, sovietinė valdžia muziejaus unikalumo neįžvelgė, veiklos svarbos nevertino, ir stalininės antisemitinės kampanijos įkarštyje Vilniaus žydų muziejus Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. birželio 10 d. nutarimu „Dėl žydų muziejaus Vilniuje

71 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 520.

72 *Geto bibliotekos išduotos knygos*. 1943. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 353, lap. 1–7.

73 FISHMAN, E. David. *Embers Plucked from the Fire*, p. 11.

74 ZINGERIS, Emanuelis. Lietuvos žydų kultūros vertybės: tragiški pradimai ir realios susigrąžinimo viltys. Iš *Atminties dienos*. Vilnius, 1995, p. 264.

75 ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius, 1998, p. 292.

76 *Laisvi duomenys apie padėtį išlaisvintuose Lietuvos TSRS rajonuose*. 1944. LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, lap. 8.

77 ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias*, p. 293.

78 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo. In *Evreiskii*

muzei. Vil'nyus, p. 12.

79 KENEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced Books and Archives Plundered from Enemies of the Nazi Regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-Era Looted Cultural Assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.

80 NORA, Pierre. Between Memory and History, p. 7–24.

81 IERUSHALMI, Khaim Iosef. *Zachor: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyat'*. Moskva; Ierusalim, p. 170.

82 O vozobnovlenii deyatelnosti muzeev Litovskoi SSR. 1944 11 09. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys*. 1944 metų sausis–gruodis. Nr. 1, p. 48; *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 66.

perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“ buvo „reorganizuotas“, o jame sukauptos kolekcijos ir eksponatai išdalinti Lietuvos muziejams ir archyvams, pastatas perduotas Kultūros ir švietimo įstaigų komitetui⁸³. Apie buvusią Vilniaus geto biblioteką, apie vienintelę Lietuvoje, o ir tuometėje Sovietų Sąjungoje buvusios bibliotekos patalpose įkurtą žydų muziejų 40 metų Lietuvoje viešai buvo nekalbama.

VILNIAUS GETO BIBLIOTEKA ATMINTIES KULTŪROJE

Komunikacinė atmintis, pagal vokiečių tyrinėtojo Jano Assmano teorinį modelį, yra „gyvoji atmintis“, siejama su prisiminimais, kurie apima netolimos praeities įvykius, tai išgyventa ir tiesiogiai patirta atmintis, išreiškiama per pasakojimus, kuriais prisimenantieji dalijasi tarpusavyje⁸⁴. Būtent tokio pobūdžio komunikacija bendruomenėje nebuvo pakankamai plėtojama sovietmečiu dėl prisimenančiųjų stokos, dėl tų, kurie galėjo prisiminti, repatriacijos, dėl tų, kurie pasiliko, bandymo prisitaikyti totalitarinėje visuomenėje.

Sovietmečiu konstruojama atmintis neišvengiamai buvo veikiamą ideologinių normų. Praeitis buvo suvokiama kaip priemonė, argumentuoti modernizacijos, industrializacijos ir urbanizacijos procesus, taip pat įteisinti Raudonosios armijos nugalėtojos „Didžiajame tėvynės kare“ mitą. Anot vokiečių istoriografo Jörno Rüseno, „politinis režimas ar santvarka neįgyja stabilumo tol, kol jo neįteisina tam tikros bendruomenės atmintis“⁸⁵. Prancūzų sociologo Maurice'o Halbwachso kolektyvinės atminties teorija kolektyvinę atmintį sieja su galios santykiais, nes ji yra konstruojama dabartyje ir yra selektyvi, t. y. atsirenkanti ir išryškinanti tik tai, kas atitinka visuomenės lūkesčius⁸⁶. Todėl kalbant konkrečiai apie Vilniaus miesto atvejį, pokariu beveik nelikus žydų ir lenkų gyventojų, o kartu su jais nelikus daugiakultūrio miesto tapatumo, o valdžiai nepavykus demografinių problemų išspręsti raginant į miestą keltis rajonų gyventojus, čia pamažu ėmė keltis lojalūs sovietinei valdžiai atvykėliai iš „broliškųjų respublikų“, kurie padėjo kurti ideologijai palankų socialinį politinį klimatą ir sovietinį tapatumą, neutralizuoti nacionalines apraiškas ir suardyti kultūrinės bei kolektyvinės atminties saitus⁸⁷. Miestas, kaip kultūrinės atminties vieta, turėjo diegti sovietines vertybes, o kaip istorinės atminties vieta – kurti naujus naikinant ideologijai neparankius senus ženklus. Ryšių tarp visų socialinių organizacijų sutraukymas, valstybės kontroliuojamas veikimas socialinėje erdvėje, toponimų kaita, naujų simbolių ir sovietinių tradicijų kūrimas buvo ne kas kita kaip „istorijos perrašymas“ ir siekis mobilizuoti visuomenę Sovietų Sąjungos kovos prieš

fašizmą pergalei ir tuo įteisinti komunistinę santvarką bei skleisti komunizmo ideologiją. Chruščiovinio atšilimo laikotarpiu, anot dr. Živilės Mikailienės, saikingos nuosaikaus lietuviško nacionalizmo dotacijos buvo viena iš priemonių kontroliuoti gyventojų nuotaikas ir užtikrinanti sovietinės valdžios ir liaudies suartėjimą, tuo užsitikrinant valdžios pripažinimą⁸⁸. Tačiau kodėl nuosaikusias nacionalizmas buvo įmanomas tik lietuviškosios tradicijos kontekste? Aiškiai lokalizuota etnografinė lietuvių valstiečių kultūra, kaip tipinė išnaudojamųjų klasės kultūra, buvo kur kas priimtinesnė, skatinanti ryšį su gyvenamąja vieta ir kartu išreiškianti lojalumą sovietinei sistemai, nei „neįvietinta“, daugiau „buržuazinio“ nei proletarinio pobūdžio nepriklausomybės laikus menanti miestietiška (štetlų) žydų kultūra. Taip pat derėtų paminėti, kad religinio pobūdžio bendruomenių⁸⁹ „interesai netilpo į sovietinių vertybių ribas, dėl politinių priežasčių jie galėjo būti kurį laiką pakenčiami, bet ne puoselėjami.“⁹⁰ O ir sąvoką „religinis“ Religinių kultūrų reikalų tarybos „pareigūnai tapatino su sąvoka „nacionalistinis“. Laikytasi pozicijos, kad į sinagogas yra nusitaikę „buržuaziniai nacionalistiniai elementai“, siekiantys paversti jas žydų gyvenimo centrais. Tarybai nebuvo priimtinas judėjų bendruomenių kalbėjimas tautos vardu, plati labdaros veikla, ryšiai su užsienio žydų organizacijomis, iniciatyvos rinkti pinigus, statyti paminklus holokausto aukoms ir apskritai viešinti holokausto temą.“⁹¹

Antrojo sovietmečio laikotarpiu negausi žydų bendruomenė iš esmės buvo „nesanti“⁹², keturis XX amžiaus dešimtmečius viešojoje atminimo kultūroje žydų bendruomenės atmintis beveik nebuvo pristatoma. Bendruomenės viduje, dalijantis prisiminimais, jų klausantis, savinantis, buvo palaikoma vadina moji „virtuvinių bendruomenių“⁹³ kontratmintis kaip atsvara hegemoniniam

83 Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 „Dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“. 1949 06 10. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 117.

84 ASSMAN, Yan. *Kul'turnaya pamyat'*. Moskva 2004, p. 363.

85 RÜSEN, Jörg. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007, p. 23.

86 HALBWACHS, Maurice. *Mémoires collective*. Paris, 1997.

87 MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško. Iš *Atminties daugiasluoksniškumas*. Vilnius, 2013, p. 203.

88 MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje..., p. 206–207.

89 Žydų judėjų religinė bendruomenė – taip visą sovietmetį buvo vadinama žydų bendruomenė Lietuvoje, kurios veiklą stebėti ir reglamentuoti buvo pavesta 1944 m. rudenį įkurtam vienam iš Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSSR Ministrų Tarybos skyriui.

90 LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. *Lituanica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 295.

91 Ten pat, p. 296.

92 Ten pat, p. 305.

93 BOYM, Svetlana. *Soviet Everyday Culture: An Oxymoron?* [interaktyvus]. 2001 m. [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html>.

naratyvui. Tačiau ir ji per laiko slinktį tapo fragmentuota, sovietinės ideologijos neutralizuota, trauminės patirties įveikoje daugelį esminių dalykų nutylinti ir tik per simbolius bandanti išlaikyti istorinės vertės aspektus. Kalbėdama apie nevienakrypčių atminčių sluoksnių sovietinės atminties politikoje pasireiškimą Ž. Mikailienė yra pabrėžusi, kad „praetis įvykių interpretacija negalėjo peržengti oficialaus diskurso nustatytų ribų ir selektyvus bei adaptuotas kai kurių tautinio naratyvo elementų panaudojimas buvo kryptingos komunistų valdžios, formavusios naują atminties kultūrą, politikos dalis.“⁹⁴ Anot, sociologės Irenos Šutinienės „oficialioji sovietinė doktrina buvo įsisavinama drauge su neįvardinta norma, leidžiančia privačiame ir praktiniame gyvenime ją nesiremti ir pagal galimybę manipuliuoti. Žmonės aiškiai matė naujosios sistemos diegiamų doktrinų neatitikimą jų patirčiai ir realybei ir jau tada formavosi „dvi-guba moralė“ ir mokėjimas manipuliuoti oficialiojo gyvenimo taisyklėmis.“⁹⁵ Toks savotiškas susidvejinimas buvo tarsi atsvara pačiai traumai ir neleido bendruomenei susitapatinti su sistema ir išlaikyti bent jau selektyvius ikitotalitarinės kolektyvinės atminties elementus, nors, kaip jau minėta, gana dažnai Holokausto praradimai ir su tuo susijusi trauminė patirtis buvo nutylima ir išstumiamama net ir privačioje sferoje.

Bendruomenės atminties atkūrimo procesas ir jo atgarsiai viešajame diskurse pradėjo ryškėti tik nuo 1989 metų. Tų metų rugsėjo 6-ąją po beveik keturiasdešimties metų Vilniuje buvo atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus⁹⁶. Tiesa, atkurtas jis buvo jau nebe buvusios Vilniaus geto bibliotekos patalpose, o laikinai paskirtose buvusios LKP I suvažiavimo namo-muziejaus patalpose. Nors šaltiniai ir literatūra apie Vilniaus geto bibliotekos veiklą tapo prieinami, tačiau iki pat 2011 metų, kai avarinės būklės pastatas buvo perduotas Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui, mažai kas domėjosi geto bibliotekos veikla. Savo pokalbiuose apie ją užsimindavo išgyvenusieji getą Vilniaus buvusių geto ir koncentracijos stovyklų kalinių sąjungos prie Lietuvos žydų bendruomenės nariai, archyvinių dokumentų ir prisiminimų pagrindu parengta paroda „Katastrofa“⁹⁷ žydų muziejuje rodė daugiau simbolinę nei istorinę bibliotekos svarbą Vilniaus geto gyvenime. (Ne)pamiršta žydų bendruomenės naratyve buvusi Vilniaus geto bibliotekos istorija sulaukė visuomenės dėmesio tik Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorikams pradėjus vykdyti konkrečius atminties gaivinimo darbus kartu įtraukiant ir nežydiškąją miesto bendruomenės dalį.

2012 m. šio straipsnio autorė ir Milda Jakulytė-Vasil, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorikės, pabandė praktiškai pasižiūrėti, kiek yra svarbi istorinė atmintis, ar apleistas, nykstantis pastatas gali kalbėti apie išnaikintą litvakų civilizaciją ir pritraukti susidomėjimą, taip pat norėjo sužinoti, kiek žydų paveldas yra svarbus vietiniams gyventojams. Pastato kieme nuo 2012 m. kasmet minint Lietuvos žydų genocido atminimo dieną yra rengiamas Vilniaus geto aukų vardų skaitymas⁹⁸. Prie renginio visuomet prisideda ir buvusi Vilniaus geto kalinė ir geto pogrindžio kovotoja Fania Jocheles Brancovskaja, kuri perskaito savo šeimos narių, nužudytų Paneriuose vardus, dalijasi prisiminimais apie juos ir apie savo veiklą geto bibliotekoje. Ši akcija kiekvienais metais sulaukia atgarsio žiniasklaidoje ir socialiniuose tinkluose. Praeities aiškinimo per asmeninę patirtį jungimas su vartotojais ir sklaidos kanalais, skatina *genius urbis* įtvirtinimą visuomenės sąmonėje. Pastebime, kad pastarąją iniciatyvą adaptuoja Lietuvos miestų ir miestelių vietinės bendruomenės⁹⁹, skaitydamos savo regiono Holokausto aukų vardus, o nuo 2015 m., minint Gedulo ir vilties dieną birželio 14-ąją, Vilniaus choralinėje sinagogoje yra skaitomi išstremtųjų į Sibirą žydų vardai.

2013 m. minėtos muziejaus istorikės kartu su aktyviais miesto gyventojais inicijavo bibliotekos prikėlimo iš užmaršties darbus – pastato languose pradėjo eksponuoti nuotraukų, rastų Vilniaus gete iš karto po karo¹⁰⁰, kopijas,

94 MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje..., p. 215.

95 ŠUTINIENĖ, Irena. Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Paneemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose. Iš *Panemunėlis*. Vilnius, 2010, p. 11.

96 *LR Vyriausybės potvarkis Nr. 177* (kopija). 1989 m. rugsėjo 6 d. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Personalo skyrius.

97 Pirmoji Lietuvos valstybinio žydų muziejaus paroda, atidaryta 1991 m. birželio 23 d., minint Antrojo pasaulinio karo pradžios 50-ąsias metines, atidaryta dabartinėse Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Holokausto ekspozicijos patalpose.

98 Vienas iš neoficialių Holokausto aukų minėjimo renginių – 2011 m. Vilniuje gimusi atvira Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Ho-

lokausto ekspozicijos istorikų ir aktyvių piliečių iniciatyva, kurios tikslas – pagerbti Holokausto aukų atminimą ir gaivinti visuomenės kolektyvinę atmintį, jungti bendruomenę ir materializuotis institucinėje platformoje, kurios kontekste būtų galima pasidalinti, išdiskutuoti, pagerinti ir įgyvendinti savo idėjas. Tęstinis projektas ilgainiui įgavo pavadinimą „Vardai“.

99 2016 m. projektas „Vardai“ vyko 21 vietoje visoje Lietuvoje.

100 Holokaustą išgyvenusieji ir po karo į Vilnių sugrįžę žydai buvusioje Vilniaus geto teritorijoje rinko išbarstytus dokumentus, nuotraukas, asmeninius daiktus, ieškojo slėptuvių, kuriose nacių okupacijos metais buvo slėptos kultūrinės vertybės. Visa tai, kas buvo surinkta, sudarė 1944 m. lapkritį įkurto Žydų muziejaus Vilniuje fondų pagrindą. Dalis buvusio Žydų muziejaus Vilniuje

pakabino trumpą aprašymą, skirtą bibliotekos istorijai. 2014 m. rugsėjo 25 d. tų pačių muziejaus istorikų, Austrijos „Gedenkdienst“ organizacijos savanorių ir geros valios vilniečių pastangomis išvalytoje, pilnutėlėje geto bibliotekos salėje įvyko žymaus jidiš poeto, buvusio Vilniaus geto kalinio Abraomo Suckeverio poezijos skaitymai. 2016 m. Holokausto aukų vardų skaitymą buvusios Vilniaus geto bibliotekos kieme papildė Vilniaus choralinės „Taharat ha'Kodeš“ sinagogos kantoriaus atliekamas kadišas. Nematerialūs dalykai, tokie kaip žodiniai pasakojimai, ritualai, minėjimai, anot Kvebeko deklaracijos, suteikia vietai dvasią ir prasmę.

Vilniaus geto biblioteka, kartu su visuomene kurdama naujas veiklos erdves ir suteikdama naujas prasmes per atminties gaivinimą ir aktualinimą, tapo realiu Amerikos muzeologės ir parodų kūrėjos Ninos Simon dalyvaujamojo muziejaus¹⁰¹ koncepto praktinio įgyvendinimo pavyzdžiu. Pastebėta, kad vilniečiai, domėdamiesi bibliotekos pastatu, susipažįsta su miesto ir jo gyventojų istorija, muziejaus ateities planais, susijusiais su pastato įveiklinimu, noriai dalyvauja renginiuose, patys siūlo idėjas, dalijasi savo patirtimi ir jungia skirtingas patirtis bei naratyvus, kuria naujas reikšmes, aktualina ilgą laiką nutylėtas trauminės visuomenės patirtis. Tokias žydiškos kultūros įsisąmoninimo ir empatijos Holokausto aukoms skatinimo formas J. Assmanas pavadino kontrritualais. Nesuvaržyti valstybinių institucijų oficialiosios pozicijos, šie ritualai gali į viešąją diskursą įtraukti alternatyvias atminties reikšmes, kurios skatintų empatiją ir griautų stereotipus¹⁰².

Išvados

Vilniaus geto bibliotekos pastatas mena XIX a., kuomet čia gyveno žydų šeimos, veikė košerinės mėsos parduotuvės, o po rekonstrukcijos 1910 m. buvo atidaryta žydų apšvietos draugijos „Meficei Haskala“ biblioteka, dėl gausių knygų įvairiomis kalbomis fondų tapusi populiaria ne tik tarp žydų. Išgyvenusi carinę priespaudą, dėl pirmosios sovietinės okupacijos nacionalizacijos praradusi dalį „ideologijai kenksmingų“ knygų, biblioteka pateko į Vilniaus didžiojo geto teritoriją ir iki pat geto likvidavimo 1943 m. rugsėjo 23 d. buvo geto kultūros židiniu, būrusiu geto kalinius kultūrinei, socialinei ir pogrindinei veiklai. Geto bibliotekai vadovavo Hermanas Krukas. Palaikomas Vilniaus geto Žydų tarybos Kultūros skyriaus, jis rūpinosi skaitykla, kaupė geto archyvą, vadovavo statistikos biurui, prižiūrėjo knygų parduotuvę, laikraščių kioską, įkūrė geto muziejų, Rašytojų ir menininkų draugiją, rašė Vilniaus geto dienoraštį, šiandien žinomą „Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos“ pavadinimi-

mu. Bibliotekoje slapčia rinkdavosi geto pagrindžio kovotojai. Pirmasis JIVO Vilniuje instituto direktorius Zėlikas Kalmanovičius ĉia buvo ĩkūręs vadinamąjį Vilniaus geto institutą, kuriame buvo matematikos ir fizikos, chemijos, gamtos mokslų, filosofijos ir socialinių mokslų, lingvistikos skyriai, o mokslininkai turėjo bent minimalias sąlygas tęsti ir viešai pristatyti savo tiriamuosius darbus gete. Bibliotekos salėje dažnai vykdavo Literatų ir menininkų sąjungos, Istorijos draugijos ir kitų kultūrinių organizacijų renginiai, apie kuriuos liudija iki šių dienų Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo fonduose išlikusios renginių afišos, o įvairiopą ir intensyvią veiklą atskleidžia po įvairius ne tik Lietuvos, bet ir viso pasaulio archyvus išsibarstę dokumentai.

Holokaustą išgyvenusieji būtent šiame Vilniaus pastate ĩkūrė Žydų muziejų – vienintelį žydų muziejų ne tik Lietuvoje, bet ir visoje tuometinėje Sovietų Sąjungoje, veikusį nuo 1944 m. pabaigos iki 1949 m. vidurio. Pasak Šmerelio Kačerginskio, rašytojo, buvusio Vilniaus geto kalinio ir pagrindžio kovotojo, muziejaus ĩkūrimo iniciatoriaus, „tokio pastato nedera perduoti kokiai nors įstaigai: istorinis kampelis pats savaime nuolat primena žydams apie tai, kas ĉia vyko“. Dėl pastato istorijos, veiklos, reikšmės žydų bendruomenei, dėl emocinio ryšio ir artumo ši vieta buvo gyva, po karo žydų vadinama „mūsų Luvru“, ji užėmė ypatingą vietą kolektyvinėje Vilniaus žydų atmintyje. Tai ir buvo tas savotiškas *genius loci* arba *genius urbi* – gyva, tiek materialiai, tiek mentališkai ĩprasminta bendruomenės dalis, kelianti emocijas, teikianti saugumo jausmą ir skatinanti dialogą. Ir nors sovietmečiu konstruojama atmintis neišvengiamai buvo veikiamą ideologinių normų, o dėl prisimenančiųjų trauminės patirties, o ir jų stokos, dėl tų, kurie galėjo prisiminti, repatriacijos, dėl tų, kurie pasiliko, bandymo prisitaikyti totalitarinėje visuomenėje yra reflektuojama fragmentiškai, tereikėjo tik nedidelės ĩveiklinimo iniciatyvos ir (ne)pamiršta žydų bendruomenės atmintyje buvusi Vilniaus geto biblioteka sulaukė visuomenės dėmesio.

Vilniaus geto bibliotekos veiklos gausa ir unikalumas iki šių dienų išlieka tuo *genius urbis*, suteikiančiu pačiai vietai savotišką aurą, kurioje pats pastatas ĩgauna vietos dvasios kūrėjo galių, o lankytojai gauna progą perskaityti,

ekspонатų dabar yra saugoma Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fonduose.

101 SIMON, Nina. *The Participatory Museum* [interaktyvus]. California, 2010 [žiūrėta 2017 m. vasario 2 d.]. Prieiga per internetą: <[\[tO2/files/original/ebe83abf5fef3681ea5c5a-350234f3a9.pdf\]\(http://tO2/files/original/ebe83abf5fef3681ea5c5a-350234f3a9.pdf\)>.](http://dev.omeka.org/sbrennan/SearchTestO2/SearchTes-</p>
</div>
<div data-bbox=)

102 ASSMANN, Jan. *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen*. Munich, 1992, S. 334.

interpretuoti ją savo laiko ir jausenos erdvėje. Vietos dvasios pajautimui ir atminties vietos egzistavimui yra būtinas atminties ir istorijos dialogas, per kurį ne tik išsaugotume istorinius kodus, bet ir atrastume, įžodintume bei prisijaukintume vietos kuriamas prasmes.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

1. *Anketinės žinios apie butus ir juose gyvenančius piliečius*. 1941. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 1173, lap. 88.
2. *Ataskaita už 1941 metų lapkričio mėnesį*. YIVO, R. 223.1, f. 367, lap 1–2.
3. *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 66.
4. *Geto administracijos patvirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas*. 1943 01 13. YIVO, R. 223.1, f. 454.
5. *Geto bibliotekos išduotos knygos*. 1943. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 353, lap. 1–7.
6. *Geto bibliotekos skaitytojų abonentų abėcėlinė knyga*. 1943. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 325, lap. 1–99.
7. *Gospodinu Isaaku Pukermanu, predvoditelyu postantsev Varshavskogo Getto. Deklaratsiya o dokumentakh Vilenskogo Getto*. ŽIH, f. 301/2823, lap. 1–3.
8. *Laisvi duomenys apie padėtį išlaisvintuose Lietuvos TSRS rajonuose*. 1944. LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, lap. 8.
9. *Lietuvos generalinio komisaro T. A. von Rentelno raštas Karaliaučiaus universiteto bibliotekai*. 1941 09 24. LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 35, lap. 18.
10. *Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 „Dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“*. 1949 06 10. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 117.
11. *LR Vyriausybės potvarkis Nr. 177 (kopija)*. 1989 m. rugsėjo 6 d. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Personalo skyrius.
12. *5-osios viešosios valstybinės bibliotekos direktoriaus duomenys Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriui*. 1941 02 24. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 54–55.
13. *5-osios viešosios valstybinės bibliotekos direktoriaus raštas Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriui*. 1941 03 24. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 89.
14. *A. Rozenbergo nurodymu Vilniaus geto policijos vado išduotas pažymėjimas dėl Žydų mokslinio instituto knygų atgabenimo į getą*. 1942 08 24. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 44, lap. 1.
15. *Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projekte*. 1942 09 25. YIVO, R. 223.1, f. 453.
16. *Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime*. 1942 09 10. YIVO, R. 223.1, f. 449.
17. SUTSKEVER, A. *Osvobozhdenie podzemnykh muzeev*. VŽMP5.
18. *III Baltijos propagandos būrio vado raštas Vilniaus miesto apygardos komisariui*. 1941 10 10. LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 38, lap. 14.
19. *Vilniaus geto afiša 100 000 knygų gete*. 1942 12 13. VŽM. 1219.
20. *Vilniaus geto bibliotekoje išduotų knygų diagrama-suvestinė pagal kalbas*. 1941–1942. YIVO, R. 223.1, f. 370, lap. 1–32.
21. *Vilniaus geto bibliotekoje išduotų knygų suvestinė pagal kalbas*. 1941 10 01–1942 07 01. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 280, lap. 1.
22. *Vilniaus geto bibliotekoje, skaitykloje, knygų parduotuviėje, adresų ir statistikos biuruose dirbančių tarnautojų sąrašas, pareigos*. 1941 10 16. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 258, lap. 2.
23. *Vilniaus geto bibliotekos skaitytojų statistika*. 1941 11–1942 09. YIVO, R. 223.1, f. 370, lap. 1–32.
24. *Vilniaus geto Žydų reikalų tarybos bendrojo skyriaus prašymas policijos komendantui išleisti įsakymą uždraudžiant prekiauti gete laikraščiais*

- aukštesnėmis nei mieste kainomis.* 1941 11 12. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 53, lap. 119.
25. *Vilniaus miesto ir srities piliečių pirmininko raštas Vidaus reikalų valdytojiui.* 1941 06 26. LMAVB RS, f. 163-890/1, lap. 11.
26. *Vilniaus miesto Vykdomojo Komiteto Liaudies Švietimo skyriaus vedėjo J. Karoso išakymas Nr. 1.* 1941 02 01. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 35.
27. *Vilniaus viešųjų valstybinių bibliotekų antspaудų ir kertinių stampų įteikimo pakvitavimai.* 1941 03. VRVA, f. 761, ap. 4, b. 539, lap. 67–68.
28. *Žemaitijos 4, Vilnius.* KPCA, f. 5, ap. 1, b. 3023, lap. 1–19.
- Literatūra
29. ARAD, Yitzhak. *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust.* New York: Holocaust Library, 1982. 500 p. ISBN 0-89604-043-7.
30. ASSMAN, Yan. Kul'turnaya pamyat': pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004. 368 p. ISBN 5-94457-176-4.
31. ASSMANN, Jan. *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen.* Munich: Verlag C.H. Beck, 1992. 344 S. ISBN 3406-36-088-2.
32. ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XX a. pabaigos.* Vilnius: Alma littera, 1998. 431 p. ISBN 9986-02-588-5.
33. BEINFELD, Solomon, *The Cultural Life of the Vilna Ghetto.* Museum of Tolerance. Online Multimedia Reading Centre [interaktyvus]. 1997 [žiūrėta 2017 m. sausio 21 d.]. Prieiga per internetą: <<http://motc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVluG&b=394971#0>>.
34. BUBNYS, Arūnas. A. Rozenbergo operatyvinio štabo veikla Lietuvoje: žydų kultūros vertybių grobimas ir naikinimas (1941–1944). *Lituanistica*, 2004, t. 59, nr. 3 (90), p. 22–46.
35. CONNERTON, Paul. *How Modernity Forgets.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 158 p. ISBN 0521745802.
36. ČEPAITIENĖ, Rasa. Vietos dvasia: prijaukinimas ar medžioklė? Iš *Vietos dvasios beiėskant.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 22–72.
37. FISHMAN, E. David. *Embers Plucked from the Fire: The Rescue of Jewish Cultural Treasures in Vilna.* New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1996. 44 p.
38. HALBWACHS, Maurice. *Mémoires collective.* Ed. Albin Michel. Paris: Presses Universitaires de France, 1997. 295 p. ISBN 2226093206.
39. IERUSHALMI, Khaim Iosef. *Zakhor: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyat'.* Moskva; Ierusalim: Mosty kul'tury: Gesharim, 2004. 170 p. ISBN 5-93273-172-9.
40. JUZEFOVIČIUS, Romualdas. Istorinė atmintis ir Lietuvos kultūros rinkodara. *Sovijus*, 2015, t. 3, nr. 3, p. 10–22.
41. KALMANOVITCH, Zelig. A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna. *YIVO Annual of Jewish Social Studies*, 8 (New York: YIVO Institute for Jewish Studies), 1953, p. 9–81.
42. KENEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced Books and Archives Plundered from Enemies of the Nazi Regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-Era Looted Cultural Assets.* Vilnius, 2001, p. 351, 353.
43. KERENIJ, Emil. *Jewish Responses to Persecution—1942–1943.* Vol. 4: Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context. Unites States Holocaust Memorial Museum: Rowman & Littlefield, 2015. 598 p. ISBN 1442236264.
44. KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004. 760 p. ISBN 9986-757-62-2.
45. LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. *Lituanica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 295–308.
46. MARGOLIS, Rachilė. Letopis' Vil'nyusskogo getto: German Kruk. Iš *Mokslinės konferencijos „Lietuvos žydų švietimas ir kultūra iki Katastrofos“*

- medžiaga*. Vilnius: Valstybinė akcinė bendrovė „Lituanus“, 1991, p. 237–246.
47. MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo. In *Evreiskii muzei*. Vil'nyus, 1994, p. 11–17.
48. MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško. Iš *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys*. Sudaryt. A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 199–215.
49. NORA, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 1989, no. 26, p. 7–24 (Special Issue: Memory and Counter-Memory).
50. O vozobnovlenii deyatel'nosti muzeev Litovskoi SSR. 1944 11 09. Iš *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. Sobranie postanovlenii i rasporyazhenii Pravitel'stva Litovskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki*. 1944 metų sausis–gruodis. Vilnius: Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Reikalų valdyba, nr. 1, p. 48.
51. RÜSEN, Jörg. *Istorika: istorikų darbų rinktinė*. Sud. Z. Norkus. Vilnius: Margi raštai, 2007. 472 p. ISBN 978-9986-09-330-5.
52. SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. *Kultūros paminklai*, 2000, [kn.] 6, p. 57–65.
53. SIMON, Nina. *The Participatory Museum*. California: MUSEUM, 2010. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <<http://dev.omeka.org/sbrennan/SearchTestO2/SearchTestO2/files/original/ebe-83abf5fef3681ea5c5a350234f3a9.pdf>>.
54. SUTTER, C. Sem. The Lost Jewish Libraries of Vilna and the Frankfurt Institut zur Erforschung der Judenfrage. In *Lost Libraries: The Destruction of Great Book Collections since Antiquity*. New York: Palgrave Macmillan, 2004, p. 219–235.
55. ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta. Muzejus ir genius loci: sąveikos įvairovė. Iš *Vietos dvasios beiėskant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 119–155.
56. ŠIAUČIUNAITĖ-VERBICKIENĖ, Jurgita. Žydų paveldo recepcija šiandienos Lietuvos visuomenėje: Vilniaus atvejis. Iš *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*. Vilnius, 2015, p. 334–346.
57. ŠUTINIENĖ, Irena. Įvadas. Iš *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 5–12.
58. ŠUTINIENĖ, Irena. Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose. Iš *Panemunėlis*. Vilnius: Versmė, 2011, p. 1557–1588 (*Lietuvos valsčiai*, 22).
59. TRUNK, Isaiah. *Judenrat – The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*. University of Nebraska Press, 1972. 663 p. ISBN 978-0803294288.
60. ZINGERIS, Emanuelis. Lietuvos žydų kultūros vertybės: tragiški praradimai ir realios susigrąžinimo viltys. Iš *Atminties dienos: tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui*, 1993 m. spalio 11–16 d. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 259–266.
61. *Quebec declaration on the preservation of the spirit of the place* [interaktyvus]. Quebec declaration, 2008 [žiūrėta 2016 m. birželio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.international.icosmos.org/quebec2008/quebec_declaration/pdf/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf>.

Summary

The building at the beginning of Strašūno street No 6 (currently it is Žemaitijos st. 4), which is nowadays in dangerous conditions, has been a cultural center since the beginning of the 19th century in the heterogenic city of Vilnius. The “Meficei Haskala” library, which was later on named State Vilnius City library no 5 and which became the Vilna Ghetto Library under the Nazi occupation, played an important role in the history of Vilnius by influencing its cultural development and by giving its citizens a certain kind of identity. Due to the important historical events that took place in this building it became a so called *genius urbis* with the status of an object of regional importance. The aim of the research is to analyze and present the conception of the former Vilnius ghetto library in today’s narrative of the Jewish community and to show how this memory place influences the formation of the community’s memory. We hope that during the next few years this historical building will become a new cultural memory institution and serve as a bridge between old history and new generations.

KEY WORDS: heritage, memory, place, library, Vilnius Ghetto, Herman Kruk, Jewish museum.

Įteikta 2017 m. sausio 24 d.

Priimta 2017 m. balandžio 10 d.